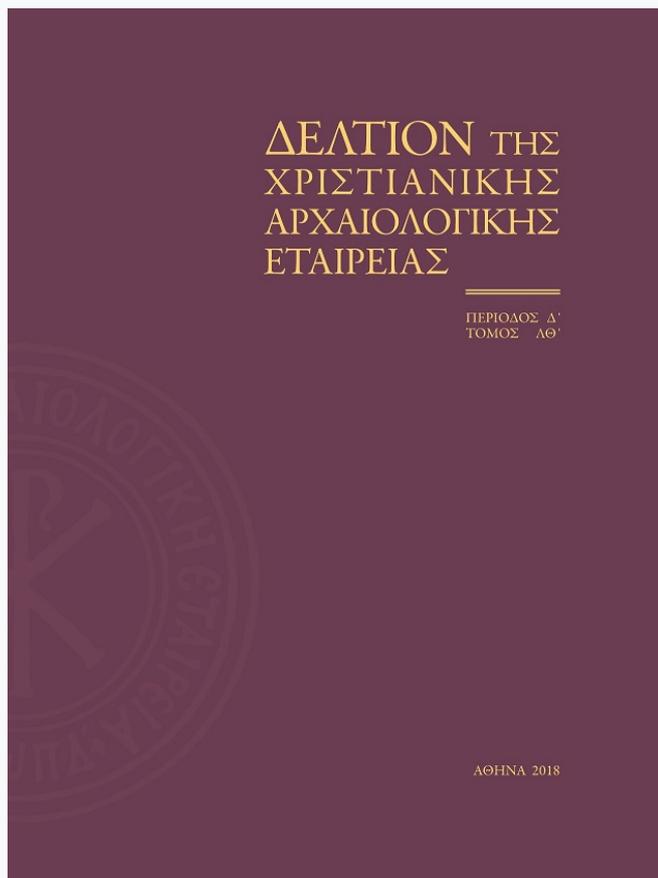

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη) στην Αθήνα. Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις.

Ελευθερία ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ (Eleftheria VOLTYRAKI)

doi: [10.12681/dchae.18481](https://doi.org/10.12681/dchae.18481)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ (Eleftheria VOLTYRAKI) Ε. (2018). Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη) στην Αθήνα. Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 153–166. <https://doi.org/10.12681/dchae.18481>

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ
(ΣΩΤΕΙΡΑ ΤΟΥ ΚΟΤΤΑΚΗ) ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.
ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη) ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του απλού τετρακλόνιου με επιμηκυσμένο ιερό ή του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο ιερό. Κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα δέχθηκε πολλές επεμβάσεις και επεκτάσεις που αλλοίωσαν την αρχική μορφή του. Κατά τη διάρκεια πρόσφατων εργασιών κατέστη εφικτή η παρατήρηση δομικών λεπτομερειών του, ενώ αποκαλύφθηκαν και νέα στοιχεία, όπως η εσωτερική όψη της τοιχοποιίας του και τμήματα των αρχικών ξύλινων ελκυστήρων.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινή περίοδος, βυζαντινή αρχιτεκτονική, σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο ιερό, πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ξύλινοι ελκυστήρες, τοιχογραφίες, εικονογραφία, σταυρός, Αθήνα, ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη).

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστός και ως Σώτειρα του Κοττάκη¹, βρίσκεται στην οδό Κυδαθηναίων στην Πλάκα, περιοχή που ανήκε στην παλιά συνοικία του Αλίοκου. Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα είχε παραχωρηθεί για ένα μικρό διάστημα στη ρωσική παροικία των Αθηνών για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών της. Χρησιμοποιήθηκε,

The church of the Transfiguration of Christ (Soteira tou Kottaki) is dated to the Middle Byzantine period. It is a cross-in-square church – complex four-columned with compressed bema. Many interventions and extensions during the nineteenth and the twentieth century led to the alteration of many of its original characteristics. Recently, it was made possible to look closer to some of its original features while new evidence was revealed, such as the interior masonry and pieces of the wooden tie beams of the Middle Byzantine church.

Keywords

Middle-byzantine period; byzantine architecture; cross-in-square church – complex four-columned with compressed bema; cloisonné masonry; wooden tie beams; wall paintings; iconography; cross; Athens; church of the Transfiguration of Christ (Soteira tou Kottaki).

επίσης, και από τους ενορίτες του γειτονικού ναού της Παναγίας Κανδήλη, ο οποίος, σε έγγραφο του 1840 που υπογράφεται από τον επίσκοπο Αττικής Νεόφυτο, αναφέρεται ως κατεδαφισμένος².

Ο μικρών διαστάσεων βυζαντινός ναός της Μεταμορφώσεως την περίοδο αυτή, και συγκεκριμένα μεταξύ των ετών 1834-1855, επεκτάθηκε προς όλες τις

* Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών, *evoltiraki@culture.gr*

** Το θέμα παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο με τίτλο «Η βυζαντινή Αθήνα» (21-23 Οκτωβρίου 2016): Ε. Βολτυράκη, «Ι. Ν. Μεταμορφώσεως Σωτήρος Κοττάκη: Στοιχεία που προέκυψαν κατά την εκτέλεση έργου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών», Περίληψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 2016, 4).

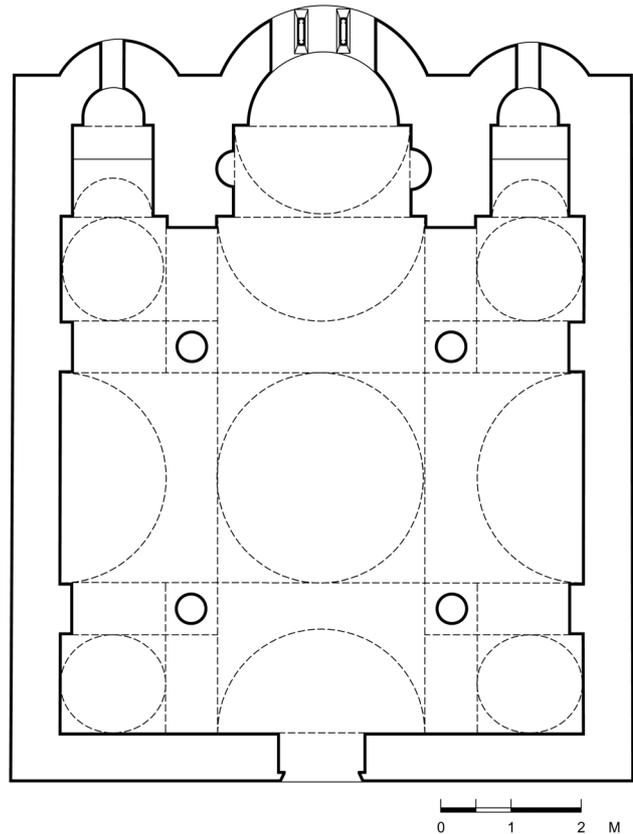
¹ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010,

229-232, εικ. 217-219, με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. R. Pouli, «Church of the Metamorphosis tou Sotiros (Kottaki)», *Navigating the Routes of Art and Culture. Athens, Suburbs, Attica, Cultural Events*, Αθήνα 2014, p. I, n. 73, 120.

² Γενικά Αρχεία του Κράτους, φ. 12, Αρχείο Μοναστηριακών (1835-1847), ν. 012. Ι. Καράνη, «Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα», *ΔΧΑΕ ΚΗ'* (2007), 147-156.

πλευρές, με εξαίρεση αυτήν του τριμερούς ιερού. Οι επεμβάσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την καθαίρεση του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού και την ενσωμάτωση των εξωτερικών πλευρικών τοίχων, με μικρές μετατροπές και καθαιρέσεις, σε έναν διευρυμένο ναό, που ακολουθεί σήμερα τον τύπο της τρίκλιτης καμαροσκεπής τρουλαίας βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος. Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο διαμήκης άξονας του ναού μετατοπίστηκε ακόμα δυτικότερα και προστέθηκαν δύο πυργοειδή κωδωνοστάσια στην όψη αυτή³.

Ωστόσο, παρά τις εκτεταμένες προαναφερθείσες παρεμβάσεις, παραμένει αναγνωρίσιμη σε ικανοποιητικό βαθμό η αρχική οικοδομική φάση του τρουλαίου ναού, που έχει κτιστεί σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο του απλού τετρακλινίου με επιμηκυσμένο ιερό ή σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο ιερό⁴ (Εικ.1). Η ανέγερσή του, εν απουσία γραπτών πηγών, τοποθετείται, με βάση τα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία του, στις τελευταίες δεκαετίες του 10ου αιώνα⁵ ή κατά τον 11ο-12ο αιώνα⁶. Το έτος 2015, κατά την εκτέλεση υποέργου, ενταγμένου στο ΕΣΠΑ, με τίτλο «Στερεωτικές εργασίες και εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών στο βυζαντινό τμήμα του Ι. Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Κοττάκη)»⁷,

Εικ. 1. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Πρόταση κάτοψης επί προτεινόμενης από τον Χ. Μπούρα.

³ Με βάση σχέδιο κάτοψης του Monneret de Villard, οι τελευταίες αυτές επεμβάσεις έγιναν μετά το 1912, βλ. U. Monneret de Villard, «Inedita byzantina», *Monitore Tecnico* 18, Μιλάνο 1912, 433. Α. Ευγγύπουλος, *Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων Αθηνών*, Β, Αθήνα 1929, 94, εικ. 107.

⁴ Για τον τύπο, βλ. Μ. Κάππας, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου* (αδημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη 2001, 276-277. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 231. Μ. Κάππας, «Ο ναός της Παντοβασιλίσσας στην Τρίγλεια. Τυπολογικές και μορφολογικές επισημάνσεις», *ΔΧΑΕ ΛΓ'* (2012), 56-66, κυρίως 60-65.

⁵ Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 231-232. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 205 σημ. 2.

⁶ Ευγγύπουλος, *Ευρετήριο*, ό.π. (υποσημ. 3), 94.

⁷ Στο υποέργο, το οποίο εκτελέστηκε απολογιστικά και με αυτεπιστάσια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών, απασχολήθηκαν οι συντηρητές κ.κ. Ιω. Βερροϊόπουλος, Β. Παναγιωτόπουλος, Αλ. Πέτρου, Ε. Αμπατζιόγλου, Α. Παρασκευοπούλου, Στρ. Κατσικογιάννης, Ιω. Πόρου, Λ. Κατέβα, Ε. Παπαλέκα, Μ. Ποταμίτη, Γ. Χελά, Αθ. Νικολάου, Δ. Λαμπίρη, Θ. Φαρδύ, Δ.

έγινε δυνατή η παρατήρηση δομικών λεπτομερειών της βυζαντινής φάσης του ναού και η αποκάλυψη νέων στοιχείων σχετικά με το αρχικό μνημείο, τα οποία συμβάλλουν στην εγγύτερη προσέγγιση της κατασκευαστικής, κυρίως, ιστορίας του⁸.

Χασιώτης, ο μηχανικός του έργου κ. Π. Γιαννόπουλος και οι προσληφθέντες ως εργατοτεχνίτες του έργου κ.κ. Ν. Καππάτος και Ιω. Ανδριτσόπουλος, στους οποίους εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου. Επίσης, ευχαριστώ τις κυρίες Βάια Νεστορίδου και Ελένη Μανωλέσσου για τις παρατηρήσεις τους επί του κειμένου και επί των λίθινων μελών, αντίστοιχα.

⁸ Εργασίες είχαν πραγματοποιηθεί και κατά τα έτη 2008-2009 στο νεότερο, δυτικό τμήμα του ναού, με επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Παράλληλα, είχε διενεργηθεί μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, με επίβλεψη της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, βόρεια και ανατολικά του ναού, φέρνοντας στο φως λείψανα ρωμαϊκού κτηρίου και ταφές.

Η βυζαντινή τοιχοποιία του ιερού είχε αποκαλυφθεί ήδη κατά το 1939-1940⁹ με την καθαίρεση του επιχρίσματος «αρτιφισιέλ» που είχε ενοποιήσει την εικόνα του ναού εξωτερικά. Ο αρχικός ναός είναι κτισμένος με ορθογωνισμένους λίθους, κατά το μέγιστο ποσοστό κογχυλιάτες, τους οποίους περιβάλλουν πλίνθοι, πάχους 3-4 εκ., τοποθετημένες στους οριζόντιους και κάθετους ευρείς αρμούς, προσδίδοντας στη μεγαλύτερη έκταση της επιφάνειας το αισθητικό αποτέλεσμα του πλινθοπερίκλειστου συστήματος¹⁰. Το ασβεστοκονίαμα που έχει χρησιμοποιηθεί για τη δόμηση, είναι ισχυρό, με άφθονα αδρανή, μεσαίου μεγέθους, στη σύστασή του.

Το μήκος των μεγαλύτερων πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς αγγίζει τα 47-48 εκ. περίπου, ενώ παρουσιάζουν ελαφρά κύρτωση στις καμπύλες επιφάνειες τοιχοποιίας, ώστε να εντάσσονται ομαλά στον ημικύλινδρο των αψίδων. Μεγάλοι γωνιόλιθοι, λίγοι σε δεύτερη χρήση¹¹, έχουν χρησιμοποιηθεί στις γωνίες του ναού. Μεταξύ των μη επαπτόμενων αψίδων ανοίγονται σε τακτά διαστήματα ορθογώνιες οπές σκαλωσιάς.

Τα κατώτερα τμήματα του ανατολικού τοίχου, εξαιτίας των εκτεταμένων φθορών που παρουσίαζαν, κυρίως λόγω υγρασίας¹², είχαν δεχθεί κατά το παρελθόν αρκετές επεμβάσεις, περισσότερο ή λιγότερο επιμελείς. Νεότερικές πλίνθοι και θραύσματα είχαν τοποθετηθεί

Εικ. 2. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Βόρεια αψίδα, λεπτομέρεια της τοιχοποιίας κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ή και επιπληθεί με κονίαμα στους αρμούς¹³, με πρόθεση να επιτευχθεί κατά το μάλλον ή ήττον η αρχική εικόνα της τοιχοποιίας. Οι συνεχείς επιδιορθώσεις αποδεικνύονται και από τη χρήση τουλάχιστον τεσσάρων, διαφορετικής σύστασης, κονιαμάτων. Στη νότια αψίδα κατεστραμμένα τμήματα της τοιχοποιίας είχαν ανακατασκευαστεί με χρήση τσιμέντου, οπτοπλίνθων, λίθων και μερική αναδιάταξη της αρχικής δόμησης.

Ο καθαρισμός των αρμών με αφαίρεση των νεότερων κονιαμάτων και μόνον των σαθρών αρχικών όχι μόνο αποκάλυψε την αυστηρή παρουσία πλίνθων στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς, αλλά και ανέδειξε τη διακοσμητική πλήρωση λίγων εξ αυτών με θραύσματα πλίνθων. Αυτά έχουν τοποθετηθεί σε μία περίπτωση σε σταυροειδή διάταξη, ενώ κατά γωνία προς τα δεξιά σε δύο. Κυρίως όμως έγινε εμφανές ότι το πλάτος των αρμών έχει ενισχυθεί, ιδιαίτερα στις χαμηλότερες στάθμες, με τη χρήση θραυσμάτων πλίνθων ή και αποτμημάτων πλακαρών λίθων κατά την τεχνική των αρμών με πλινθία (brick filled mortar joint)¹⁴ (Εικ. 2).

⁹ Α. Ορλάνδος, «Εργασία άναστηλώσεως μεσαιωνικών μνημείων», *ΑΒΜΕΕ'* (1939-1940), 207. Ε. Στίκας, «Ο άναστηλωτής Άναστάσιος Όρλάνδος», *Άναστάσιος Όρλάνδος, ό άνθρωπος και τó έργο του*, Αθήνα 1978, 494.

¹⁰ Ο αείμνηστος Χ. Μπούρας αναφέρει ότι η τοιχοποιία «δεν είναι πλινθοπερίκλειστη», Μπούρας, *Βυζαντινή Άθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 231. Ωστόσο, ακολουθούνται, μάλλον πιστά, οι αρχές του πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Πλίνθοι παραλείπονται από τους κάθετους αρμούς σε λίγες περιπτώσεις και μόνο όταν το μήκος ενός δόμου δεν επαρκεί για να καλύψει τον απαιτούμενο χώρο για λόγους συμμετρίας.

¹¹ Όπως μαρμαρίνο μέλος με ταινία στη νοτιοανατολική γωνία του ναού.

¹² Στην οδό Κυδαθηναίων συνεχίζεται το Πεισιστράτειο υδραγωγείο, τμήματα του οποίου έχουν διερευνηθεί στην πλατεία Συντάγματος και τη λεωφόρο Αμαλίας, βλ. Τ. Ρ. Tassios, «Water Supply of ancient Greek cities», *Water Science and Technology: Water Supply 7/1* (IWA Publishing, Λονδίνο 2007), 165-172. Ό. Ζαχαριάδου, «Σταθμός Σύνταγμα», *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2000, 148-161.

¹³ Είχαν χρησιμοποιηθεί πυρότουβλα με σφραγίδα ΧΑΛΚΙΣ, ενώ βρέθηκε και ένα με σφραγίδα έτερου κεραμοποιείου: ΑΝΤ. ΓΕΡΑΝ(ίου).

¹⁴ Ενδεικτικά βλ. R. Ousterhout, «Observations on the "Recessed Brick" Technique during the Palaeologian Period», *ΑΔ 39* (1984) Μέρος Α' – Μελέτες, Αθήνα 1990, 163-170, εικ. 2, πίν. 67b. Κ. Τσουρής, «Οχυρωματικά έργα επί ανανεώσιμων πηγών υδάτων (9ος-15ος αιώνας)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 22* (2012), 316.

Στα ανώτερα τμήματα της τοιχοποιίας, και συγκεκριμένα άνω της ποδιάς των παραθύρων, διατηρούνται ευρέως τα αυθεντικά βυζαντινά αρμολογήματα. Το κονίαμα κατά την τελική εφαρμογή του απλώνεται καλύπτοντας ελαφρά την περιφέρεια των λίθων, ενώ στο πλάτος των αρμών, που κυμαίνεται από 3 έως και 10 εκ., διαστρώνεται με τη χρήση ειδικού εργαλείου, ώστε να διαμορφώνει ελαφρά ακμή, όταν αυτοί είναι μεταξύ πλίνθων, και κοίλη επιφάνεια μεταξύ λίθων ή λίθων και πλίνθων. Σε μία μόνο θέση, στο νοτιότερο άκρο, το μεγάλο πλάτος του αρμού έχει διακοσμηθεί με εγχάρακτη ιχθυάκανθα.

Στα ανώτερα τμήματα του βυζαντινού ναού η δόμηση παρουσιάζει ακολουθία, όπως αποδεικνύεται μετά την καθαίρεση του τσιμεντοκονιάματος που κάλυπτε τον ανατολικό τοίχο της βόρειας και της νότιας κεραίας του, καθώς και τον καθαρισμό των πλευρικών τοίχων της ανατολικής επιμηκυμένης κεραίας.

Στην ένωση των πλάγιων τοίχων της ανατολικής κεραίας με τους αντίστοιχους της μεταβατικής καμάρας του ιερού υπάρχει εμφανής αρμός, ο οποίος προέκυψε για κατασκευαστικούς λόγους¹⁵. Στην τοιχοποιία της περιοχής αυτής έχει χρησιμοποιηθεί, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, ζεύγος παράλληλων πλίνθων σε κάθετο αρμό¹⁶.

Η αφαίρεση του αρτιφισιέλ από τις προαναφερθείσες περιοχές αποκάλυψε τον χρωματισμό της επιφάνειας με λεπτόρευστο χρώμα ώχρας, ενώ με ερυθρό είχαν τονιστεί τα κεραμικά στοιχεία της τοιχοποιίας¹⁷. Λίγο αργότερα, και οπωσδήποτε προ του 1834, ακολουθώντας τη νεοκλασική τάση της εποχής για ομοιογένεια

των εξωτερικών όγκων, ο ναός επιχρίστηκε και επαναχρωματίστηκε με ώχρα και ταινίες σκουροκόκκινου χρώματος, που επιχειρούν να μιμηθούν ισόδομη τοιχοποιία¹⁸. Πριν από την κάλυψη, τέλος, του ναού με πελεκητή τσιμεντοκονία, την εποχή του μεσοπολέμου, προηγήθηκε μία ακόμη επίχρισή του με κονίαμα λευκής απόχρωσης, η οποία μάλλον δεν συμπεριέλαβε τις ασίδες, με αποτέλεσμα η τσιμεντοκονία να εφαρμοστεί απευθείας στην επιφάνεια του ευπαθούς κογχυλιάτη.

Οι ημικυλινδρικές ασίδες του ιερού έχουν υψηλές αναλογίες, με την κεντρική να επιβάλλεται των πλευρικών, έχοντας μεγαλύτερο πλάτος και ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία¹⁹. Και τις τρεις ασίδες διατρέχουν δύο διπλές σειρές πλίνθων στο ύψος των παραθύρων τους, ενώ η οδοντωτή ταινία που ακολουθεί εξωτερικά την καμπύλη των λοβών, συνεχίζει ευθύγραμμα κοσμώντας κατά πλάτος τις ασίδες. Η κεντρική φέρει δεύτερη οδοντωτή ταινία στην ανώτατη στάθμη της που είναι επιχρισμένη σήμερα με παχύ στρώμα λεπτόκοκκου ασβεστοκονιάματος και χρωματισμένη σε σκουροκόκκινη απόχρωση, όπως και το μεταγενέστερο οδοντωτό γείσο που εξέχει κάτω από τη στέγασή της²⁰.

Στην ασίδα αυτή οι περιβάλλουσες πλίνθοι, κατά επτά σειρές λίθων, αποδίδουν ισάριθμες σειρές απλού μαιάνδρου, συνήθως εναλλάξ ομοιόθετες. Το σχέδιο διαμορφώνεται με την τοποθέτηση πλίνθων σε διάταξη ανεστραμμένου «Π» στους διευρυμένους κάθετους αρμούς μεταξύ των λίθων²¹.

¹⁵ Πιθανότατα πρόκειται για αρμό διαστολής. Με τις ισοϋψείς πλευρικές τοιχοποιίες καλύπτεται η διαφορά στάθμης και πλάτους των συνεχών καμαρών, εφόσον αυτές έφεραν ενιαία στέγαση, όπως θα εξεταστεί παρακάτω, πρβλ. Κάππας, «Παντοβασίλισσα», ό.π. (υποσημ. 4), 64, όπου εκφράζεται διαφορετική άποψη.

¹⁶ Ζεύγος παράλληλων πλίνθων συναντάται σε πολλά μνημεία, σποραδικά, όπως στο καθολικό της μονής Καισαριανής (μέτωπο νότιας κεραίας), αλλά και, συχνότερα, όπως στο καθολικό της μονής Βλαχερνών [για τα μνημεία, βλ. ενδεικτικά, Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 159-162 και στο ίδιο, 88-90, αντίστοιχα], καθώς αποτελεί σύνθετος θέμα [Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 5), 173].

¹⁷ Πιθανότατα στα τέλη του 18ου – αρχές 19ου αιώνα.

¹⁸ Η επίχριση αυτή αποκαλύφθηκε σε πολύ καλή κατάσταση, κυρίως στους εξωτερικούς τοίχους των γωνιακών διαμερισμάτων του μνημείου, κατά τις εργασίες ανακεράμωσης του ναού, που έγιναν με επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Ίχνη της παρατηρήθηκαν, επίσης, στον τρούλο και τη δυτική παρειά των οριζόντιων κεραίων. Στο μέτωπο της βόρειας κεραίας το επίχρισμα απομιμείται τόξο, με πινελιές σκουροκόκκινου χρώματος σε ακτινωτή διάταξη.

¹⁹ Γενικά για την ανάδειξη της ανατολικής όψης των βυζαντινών ναών, βλ. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, 302.

²⁰ Μικρής έκτασης δοκιμαστική έρευνα απέδειξε ότι οι πλίνθοι του γείσου διαφέρουν από τους βυζαντινούς. Αναλόγως, μεταγενέστερη προσθήκη είναι τα γείσα των πλευρικών ασίδων, που αυξάνουν το ύψος των στεγών τους.

²¹ Για το διακοσμητικό στοιχείο που εμφανίζεται από τις αρχές του 11ου αιώνα σε ελλαδικά μνημεία, βλ. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 21-23, 157.

Εικ. 3. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Κεντρική αψίδα, το τρίλοβο παράθυρο.

Στη μεσαία αψίδα ανοίγεται τρίλοβο παράθυρο με μαρμάρινα διαχωριστικά στοιχεία και ισοϋψείς λοβούς (Εικ. 3). Τα κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα των αμφικιονίσκων κοσμούνται στην εξωτερική στενή πλευρά τους με παρεμφερή οκτάφυλλο ρόδακα²², ενώ εσωτερικά η επιφάνειά τους δεν είναι ορατή, εφόσον αυτά έχουν επιχρισθεί και τοιχογραφηθεί. Οι σταθμοί

όλων των παραθύρων διαμορφώνονται από τη μελετημένη διακοπή της τοιχοποιίας για τη δημιουργία του ανοίγματος. Μεταγενέστερα ανυψώθηκε η στάθμη του κατωφλιού τους, ενώ οι λοβοί τους τοιχίστηκαν με διάφορα υλικά, ακόμα και τεμάχια ξύλου. Η αρχική έδραση των βάσεων των αμφικιονίσκων στο κεντρικό άνοιγμα γίνεται σε στρώση πλίνθων²³. Ενδιαφέρον στοιχείο του τριλόβου αποτελούν δύο σχεδόν ίσες πεντάγωνες εσοχές στην ένωση των λοβών και εξωτερικά

161, Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 16), 472. Χ. Μπούρας, «Η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα», *ΕΕΠΣΑΠΘ Δ'* (1969-1970), 256-257.

²² Το μοτίβο του ρόδακα απαντά συχνά κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα.

²³ Σε στρώση πλίνθων εδράζονται τα διαχωριστικά στοιχεία των παραθύρων πολλών μνημείων, όπως στον ναό του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πλάκα.

της οδοντωτής ταινίας που τους περιβάλλει, όπου θα δέχονταν ανάλογοι σχήματος διακοσμητικά πλακίδια, πήλινα ή λίθινα, τα οποία δεν σώζονται πλέον²⁴.

Από τα αρχικά παράθυρα, πιθανότατα δίλοβα, τα οποία θα ανοίγονταν στο μέτωπο της βόρειας και νότιας κεραίας του βυζαντινού ναού, πρέπει να προέρχονται οι μαρμάρινοι αμφικιονίσκοι με τα κολουρο-πυραμιδοειδή επιθήματά τους που χρησιμοποιούνται σήμερα, σε αντίστοιχη θέση, στο πέρας του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής. Τα επιθήματα φέρουν διακόσμηση με διαφορετικά φυτικά θέματα: συγκεκρωμένα, ανθέμιο με τριγωνικής διατομής νευρώσεις στο βόρειο άνοιγμα και άνθος λωτού μεταξύ άτεχνα αναδιπλωμένων ημιφύλλων στο νότιο, τα οποία ανάγονται στον 10ο-11ο αιώνα.

Ο οκτάπλευρος τρούλος του ναού είναι αθηναϊκού τύπου. Έχει δομηθεί κατά το πλινθοπερικλειστο σύστημα, με πωρόλιθους, κυρίως κογχυλιάτες, πλίνθους και χρήση ίδιου συνδετικού υλικού με αυτό των διατηρούμενων τοίχων του βυζαντινού ναού²⁵. Η τοιχοποιία του τυμπάνου παρουσιάζει μικρό πάχος²⁶ και διατυπάζεται από οκτώ μονόλοβα παράθυρα. Φαίνεται ότι αρχικά υψώθηκαν οι παραστάδες, ενώ οι ποδιές των παραθύρων απέκτησαν την επιθυμητή στάθμη τους με ίδια τοιχοποιία μετά την κατασκευή του κελύφους του τρούλου²⁷. Τα παράθυρα στέφονται με διπλό πλίνθινο τόξο με ελαφρώς εισέχον το εσωτερικό και περιβάλλονται από λοξότιμτο γείσο, στο οποίο έχουν χρησιμοποιηθεί κογχυλιάτες και μάρμαρο, όπως εξάλλου

²⁴ Στην Παναγία της μονής Οσίου Λουκά, αλλά εσωτερικά του περιβάλλοντος τόξου, έχει χρησιμοποιηθεί διακοσμητικό ρομβόσχημο πλακίδιο, βλ. Χ. Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της Μονής τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Αθήνα 2015, 23, εικ. 9. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος κοσμεῖ ἀνάλογη θέση σε παράθυρο του ναού του Σωτήρα Χριστιάνων, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Ἑλλαδική ναοδομία*, ὄ.π. (υποσημ. 16), 467, εικ. 509.

²⁵ Σε κάθετους αρμούς έχουν χρησιμοποιηθεί και αλληπάλληλα βήσαλα.

²⁶ Ξυλοδεσιά δεν είχε χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή, όπως διαπιστώθηκε από δοκιμαστική έρευνα στην εσωτερική επιφάνειά του.

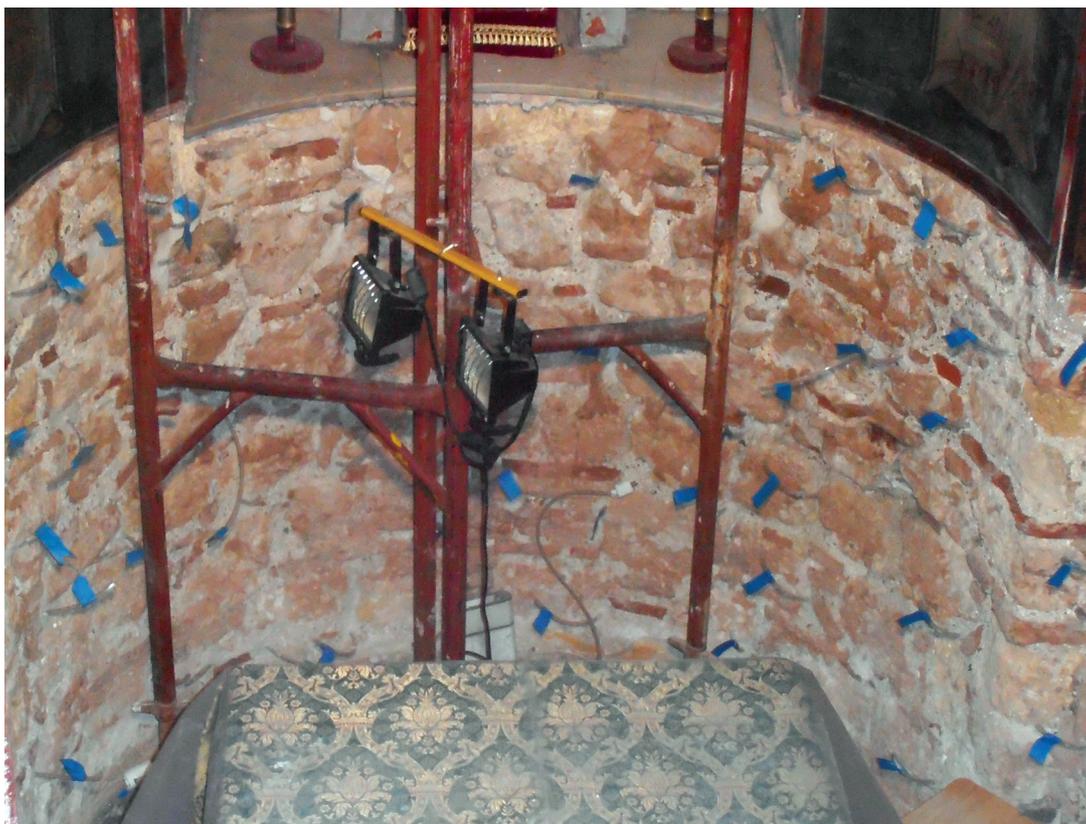
²⁷ Το μεγάλο πλάτος που εμφανίζουν τα παράθυρα του τρούλου σήμερα, σε σχέση με τα ανοίγματα ενός τυπικού «αθηναϊκού» τρούλου, πιθανόν να είναι το αποτέλεσμα μεταγενέστερης παρέμβασης. Δηλαδή, είναι δυνατόν να διευρύνθηκε το αρχικό πλάτος τους με την καθαίρεση της τοιχοποιίας που πληρούσε το διάστημα μεταξύ των παραστάδων του τυμπάνου.

συμβαίνει και με τους διαχωριστικούς κιονίσκους των ακμών. Σε ίδια υλικά έχουν λαξευτεί και οι πίσωσχημες υδρορροές που εξέχουν άνω των κιονίσκων. Στη βάση του τρούλου, προς τη βόρεια πλευρά, είχε χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό κορμός μαρμάρινου αγάλματος, ρωμαϊκών χρόνων. Δυστυχώς, από τα αρχικά διαφράγματα των παραθύρων δεν βρέθηκε κάποιο ίχνος, καθώς και εδώ έχουν γίνει νεότερες παρεμβάσεις με την τοποθέτηση πλακών από σχιστόλιθο στις ποδιές, επιχρίσεις και μείωση του πλάτους των ανοιγμάτων με ψευδοπαραστάδες.

Εσωτερικά, τον τρούλο περιτρέχουν νεότερικοί λοξότιμοι κοσμήτες στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων και στη γένεση του ημισφαιρίου του, οι οποίοι διαμορφώθηκαν κατά την εξ ολοκλήρου επικάλυψη της εσωτερικής επιφάνειάς του με ισχυρή κονία πάχους 3 έως και 5 εκ. Η επέμβαση αυτή ίσως πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1930, οπότε και τοιχογραφήθηκε για άλλη μια φορά ο ναός, σύμφωνα και με την επιγραφή προς τα νοτιοδυτικά της στεφάνης του τρούλου, που αναφέρεται στην εξιστόρηση και διακόσμηση του πάνσεπτου ναού με αναγραφή του ονόματος του τότε εφημερίου και τεσσάρων επιτρόπων²⁸. Κατά τη διάρκεια διερευνητικών εργασιών στην περιοχή του τρούλου, διαπιστώθηκε, επίσης, η χρήση ακουστικών αγγείων στα λοφία της νότιας πλευράς. Ενδείξεις για μεταγενέστερη οικοδομική φάση του τρούλου δεν υπήρξαν και, επομένως, φαίνεται ότι διατηρείται στην αρχική του μορφή.

Η εσωτερική όψη της τοιχοποιίας του βυζαντινού ναού αποκαλύφθηκε με την καθαίρεση της νεοτερικής ορθομαρμάρωσης που κάλυπτε τα κατώτερα τμήματα του ιερού (Εικ. 4). Η δόμηση εδώ παρουσιάζει μια κατά πολύ αμελέστερη εικόνα, σε σχέση με την αντίστοιχη εξωτερική, καθώς υπήρχε, προφανώς εξ αρχής, η πρόθεση για την άμεση κάλυψή της. Στην εσωτερική παρειά έχουν χρησιμοποιηθεί ημιλάξευτοι πωρόλιθοι, με μικρότερη παρουσία κογχυλιατών, πλίνθοι, συνήθως άτακτα τοποθετημένες στους αρμούς, και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, χωρίς επιμελημένη τελική εφαρμογή του. Έγινε, έτσι, προφανές ότι η δόμηση ακολουθεί τον κατασκευαστικό τύπο της τρίστρωτης τοιχοποιίας,

²⁸ Η επιγραφή αναγράφει: *ΕΞΙΣΤΟΡΗΘΗ / ΚΑΙ ΔΙΑΚΟC(μήθη) Ο ΠΑΝC/ΕΠΤΟC ΝΑΟC ΕΤ(ει) 1930 / ΕΦΗΜ ΑΙΔ. Π. ΠΑΝΑΓ/ΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΕΠΙΤ. / Α. ΒΟΥΡΑΚΗ / Δ. ΚΑΝΕΛΛΟΥ / Π. ΤΖΗΝΗ / Π. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ.*

Εικ. 4. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Αψίδα ιερού, εσωτερική όψη της τοιχοποιίας κατά τη διάρκεια των εργασιών.

με την ενδιάμεση στρώση να αποτελείται από μικρές πέτρες, θραύσματα πλίνθων, κονίαμα, το οποίο είχε αποσαθρωθεί σε μεγάλη έκταση, και, ίσως, χώμα.

Στο δυτικό μέτωπο των δύο διαχωριστικών τοιχοπεσσών του ιερού διαπιστώθηκε η ύπαρξη μίας οπής σκαλωσιάς, διαστάσεων περίπου 0,20×0,15 μ., σε ύψος 1,14μ. και 1,28 μ. από τη στάθμη του σημερινού δαπέδου, βόρεια και νότια αντίστοιχα²⁹.

Στον νότιο τοίχο του βήματος ανοίγεται κογχάριο, το οποίο μετά την απομάκρυνση της μαρμαρίνης επένδυσής του διασαφηνίστηκε ότι πρόκειται για στοιχείο που ανήκει στην αρχική κατασκευαστική φάση του ναού³⁰. μάλιστα, εντοπίστηκε αντίστοιχη διαμόρφωση

και στον βόρειο τοιχοπεσσό³¹ (Εικ. 1). Το κτίσιμό τους είναι ενιαίο, δηλαδή δεν προέκυψαν με την εκ των υστέρων τοίχιση τοξωτής διόδου³², ενώ το τεταρτοσφαιρίδιο

δημοσιευμένη κάτοψη, Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 229, 230, εικ. 217, 218].

³¹ Οι πλευρικές αυτές κόγχες είναι πιθανό να συνιστούσαν αρχικά την πρόθεση και το διακονικό του μνημείου. Δύο κόγχες εκατέρωθεν της αγίας τράπεζας ανοίγονται και στο καθολικό της μονής Πετράκη, όπως και σε άλλους ναούς των Αθηνών. Ομοιότητες του εξεταζόμενου ναού με το καθολικό της μονής Πετράκη, που έχουν επισημανθεί, φαίνεται να αφορούν κυρίως στην αρχιτεκτονική τυπολογία [Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 225, 231], καθώς δεν υπάρχει ομοιότητα με την τοιχοποιία της παλαιότερης φάσης του καθολικού της μονής Πετράκη [για μίμηση αρχιτεκτονικών τύπων, βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Ζητήματα σχεδιασμού στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), Αθήνα 2003, 119-130].

³² Όπως στον ναό της Παντοβασιλίσσας στην Τρίγλεια, Κάππας, «Παντοβασιλίσσα», ό.π. (υποσημ. 4), 62-63.

²⁹ Επιπλέον οπές σκαλωσιάς στα ανώτερα τμήματα των τοιχοπεσσών πιθανότατα σήμερα καλύπτονται από τις νεότερες τοιχογραφίες.

³⁰ Το νότιο κογχάριο αποδίδεται σε παλαιότερη κάτοψη του ναού (βλ. ανωτέρω, σημ. 3), όμως παραλείπεται από νεότερη

Εικ. 5. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Ιερό, βόρειο κογχάριο, τμήμα τοιχογραφίας με το θέμα του σταυρού.

τους έχει λαξευτεί σε ορθογώνιο λίθο. Το βόρειο κογχάριο βρέθηκε τοιχοσιμενο με αμελή τοποθέτηση αργών λίθων και πλίνθων, ασβεστοκονίαμα με άφθονο άχυρο στη σύστασή του και χώμα. Έχει ύψος, υπολογιζόμενο πάντα σε σχέση με την υφιστάμενη στάθμη του δαπέδου, 1,33 μ. και χορδή πλάτους 0,48 μ., με τις διαστάσεις του κογχαρίου στα νότια να είναι 1,43 μ. και 0,55 μ., αντίστοιχα³³.

Η αφαίρεση της πρόχειρης τοιχοποιίας που είχε

³³ Τα κογχάρια που ανοίγονται στο πάχος του βόρειου τοίχου της πρόθεσης και του διακονικού, δεν διασαφηνίστηκε απόλυτα αν πρόκειται για αρχικά στοιχεία του βυζαντινού ναού, καθώς είχαν δεχθεί νεότερες επεμβάσεις. Επίσης, η τοποθέτηση νεότερου ερμαρίου στη νότια όψη του βόρειου τοιχοπεσού είχε καταστρέψει μεγάλο τμήμα της βυζαντινής τοιχοποιίας αποδυναμώνοντάς την.

πληρώσει το βόρειο κογχάριο, αποκάλυψε το μοναδικό σωζόμενο, έως σήμερα, δείγμα από την αρχική τοιχογράφηση του ναού. Διατηρείται κατά το μεγαλύτερο μέρος διάλιθος σταυρός εντός ταινιωτού πλαισίου με ερυθρό και μελανό χρώμα (Εικ. 5). Το κατώτερο μέρος της κάθετης κεραιάς του έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό, ενώ το ανώτερο τμήμα της, μήκους 0,19 μ., διατηρεί σε καλή κατάσταση τη χρωματική ποικιλισή του. Εκατέρωθεν της οριζόντιας κεραιάς του υπάρχουν οι χαρακτήρες Α και Π, ενώ χαμηλότερα διακρίνονται τα ίχνη δύο ακόμη χαρακτήρων. Πιθανότατα πρόκειται για το κρυπτογράφημα «Άδαμ Πεπτωκώς Μετέστη Σταυρόν», φράση με σωτηριολογικό περιεχόμενο, που ενδεχομένως να συνδέεται με την αφιέρωση του ναού στη Μεταμόρφωση του Χριστού³⁴. Χρονολογικά φαίνεται πιθανή η ένταξή του στον 11ο αιώνα και παρουσιάζει ομοιότητες με παραστάσεις σταυρών από την κρύπτη του Οσίου Λουκά, που ανάγονται στα τέλη του 11ου αιώνα.

Ο πυθμένας του κογχαρίου που θα όριζε τη στάθμη του βυζαντινού δαπέδου στον χώρο του ιερού, δεν διασώζεται, ωστόσο σε βάθος 0,12 μ. χαμηλότερα από το σημερινό δάπεδο εξέχει σχιστόλιθος, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί ίχνος του αρχικού δαπέδου.

Μια ακόμη ένδειξη της στάθμης του βυζαντινού δαπέδου αποκαλύφθηκε κατά τη διερεύνηση μικρής περιοχής δυτικά του βορειοανατολικού κίονα του ναού³⁵. Συγκεκριμένα, σε βάθος 0,37 μ. εντοπίστηκε υπόστρωμα παλαιότερου δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, το οποίο βρίσκεται σε συνέχεια με μεταγενέστερη επίχριση του κίονα. Σε βάθος 0,46 μ. βρίσκεται, ωστόσο, η επιφάνεια του μαρμάρινου βήθρου με συμφυή επιφάνεια έδρασης, ύψους 0,06 μ., επάνω στην οποία έχει εδραστεί με ελάχιστο αρμό ασβεστοκονίαματος ο κορμός του κίονα αυτού. Η επιφάνεια του βήθρου είναι δυνατό να δηλώνει τη στάθμη του βυζαντινού

³⁴ Σταυρός με το αυτό συμπλήμμα κοσμεί το τόξο του ιερού στον ναό του Αγίου Ανδρέα στο Λιβάδι Κυθήρων, Α. Β. Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο*, Θεσσαλονίκη 2010, 109, 393, με περαιτέρω βιβλιογραφία. Μ. Χατζηδάκης – Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997, 63, εικ. 7.

³⁵ Συλλέχθηκαν λίγα κινητά ευρήματα, όπως σπαράγματα τοιχογραφιών και επίχρισής του κίονα, τρία σιδερένια καρφιά και ένα χάλκινο κουδουνάκι.

Εικ. 6. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτειρα του Κοττάκη). Επίθημα βορειοδυτικού κίονα.

Εικ. 7. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτειρα του Κοττάκη). Νότιο παρεκκλήσιο, εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινης πλάκας, υστερορωμαϊκών χρόνων (:).

δαπέδου του κυρίως ναού, κατά την εποχή που οι κίονες δεν είχαν επιχριστεί ακόμα, όπως θα αναφερθεί ακολούθως. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να υποστηριχθεί και από τη διαμόρφωση που παρατηρείται σήμερα στο τοιχισμένο τμήμα της κόγχης του διακονικού και στην αγία τράπεζα. Εδώ έχουν προστεθεί λίθινα μέλη ικανού ύψους, ώστε να εξισορροπήσουν τις στάθμες των στοιχείων αυτών, που ακολούθησε τη μεταγενέστερη ανύψωση της επιφάνειας του δαπέδου. Πιθανότατα ο ίδιος λόγος συντέλεσε και στην υπερέψωση της ποδιάς των παραθύρων³⁶.

Οι δύο ανατολικοί κίονες που στηρίζουν τον τρούλο, είναι μονολιθικοί και βρίσκονται σε δεύτερη χρήση, καθώς χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια. Το ύψος τους ξεπερνά τα 4 μ.³⁷ και παρουσιάζουν ελαφρά μείωση προς τα άνω. Οι δυτικοί αντικαταστάθηκαν το 1950 με νέους για στατικούς λόγους, ενώ τέσσερα τμήματα των αρχικών κείτονται στον αύλειο χώρο δυτικά του ναού. Τμήμα κορμού όμοιου κίονα έχει χρησιμοποιηθεί και ως βάση στήριξης της αγίας τράπεζας.

Για την επίστεψη των κίωνων έχουν, επίσης, χρησιμοποιηθεί παλαιότερα του ναού μαρμάρινα μέλη.

³⁶ Βλ. ό.π., σ. 8.

³⁷ Το εμφανές ύψος τους είναι περίπου 3,80 μ.

Εικ. 8. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Βορειοανατολικός κίονας, βόρεια-νότια δοκοθήκη, τεμάχια των ξύλινων ελκυστήρων του ναού.

Συγκεκριμένα, πρόκειται για τρία κιονόκρανα κορινθιακού τύπου και μία ανεστραμμένη βάση αττικού τύπου με πλίνθο στον νοτιοδυτικό κίονα. Τα κιονόκρανα των ανατολικών κίωνων ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ πρωτοβυζαντινό φαίνεται να είναι το κιονόκρανο του βορειοδυτικού κίονα³⁸. Ως επιθήματα έχουν χρησιμοποιηθεί: τμήμα αρχαίου επιστυλίου με γεισίποδες βορειοανατολικά, με το αντίστοιχο στα νότια να προέρχεται από ογκηρό ακόσμητο μέλος ορθογώνιας κάτοψης βάση με κυμάτιο στον βορειοδυτικό και επίθημα με ορθογώνιες επιφάνειες έδρασης στον νοτιοδυτικό κίονα. Το τελευταίο κοσμείται με δύο πολύφυλλα ανθέμια με συμπαγή φύλλα, στο κέντρο κάθε πλευράς, που απολήγουν άνω σε τρίφυλλη διαμόρφωση, ενώ τις γωνίες καταλαμβάνει λατινικός σταυρός με τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών (Εικ. 6). Μεταξύ τους υψώνονται τρία ισουψή άνθη λωτού με ευθύγραμμο μίσχο που φέρει δύο μικρά, σχεδόν ημικυκλικά, φύλλα. Όμοιο άνθος αποδίδεται και στις ακμές του μέλους. Στη βάση των θεμάτων αναπτύσσονται σιγμοειδείς σπείρες σε οριζόντια διάταξη, έχοντας απολέσει πλέον την οργανική σύνδεσή τους με το ανθέμιο. Ο διάκοσμος παρουσιάζει συμμετρία και αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο σε λείο βάθος. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες, το εν λόγω επίθημα θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά προς τα τέλη των μεταβατικών χρόνων³⁹.

³⁸ Για κιονόκρανα του τύπου αυτού, βλ. ενδεικτικά: Α. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην όψιμη αρχαιότητα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1989.

³⁹ Για παρόμοια διακόσμηση, βλ. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 44, αριθ. 37. Το γλυπτό μέλος, με πιθανή προέλευση από Αθήνα, χρονολογείται

Στο νότιο νεότερο παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο⁴⁰, είναι εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινης πλάκας, υστερορωμαϊκών πιθανότατα χρόνων, η οποία πρόχειρα έχει αναφερθεί ως θωράκιο του βυζαντινού τέμπλου του ναού. Διαμορφώνει δύο τετράγωνα διάχωρα, τα οποία κοσμούνται με ρόμβο και οκτάφυλλους ρόδακες στις γωνίες. Ταινία με αμελή φύλλα δάφνης περιτρέχει τα διάχωρα⁴¹ (Εικ. 7).

Τα κορινθιακά κιονόκρανα, όπως αναφέρεται και στη βιβλιογραφία⁴², παρουσιάζουν φθορές εξαιτίας θερμικών παραγόντων. Πιθανότερο φαίνεται το γεγονός οι φθορές αυτές να έγιναν μετά την τοποθέτησή τους και να επέβαλαν τελικά την επίχριση των μαρμάρινων μελών, μετά την όποια αρχική απόπειρα βελτίωσης της εικόνας τους⁴³. Στην προσπάθεια αυτή, μάλιστα,

από τη συγγραφέα στον 5ο αιώνα. Ωστόσο, πρόσφατη μελέτη το εντάσσει «στη μαρμαρογλυπτική της Αθήνας του 9ου και του 10ου αιώνα», Γ. Θεοχάρης, «Ένα μεσοβυζαντινό κιονόκρανο με έμβλημα στο Μεγάλο Μετέωρο», *Βυζαντινά* 30 (2010), 283.

⁴⁰ Αντίστοιχα, το βόρειο παρεκκλήσιο είναι αφιερωμένο στον άγιο Δημήτριο.

⁴¹ Παρόμοιες φατνωματικές πλάκες βρίσκονται, μεταξύ άλλων, στη βασιλική Αγκίστωνος Νικόπολης [Β. Ν. Παπαδοπούλου – Α. Ι. Κωνσταντάκη, «Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη Βασιλικής Β' (Αγκίστωνος). Παρατηρήσεις και συμπεράσματα», *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Ι, Πρέβεζα 2007, 642- II, 426, εικ. 11] και της Κοδράτου στην Αρχαία Κόρινθο.

⁴² Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσημ. 1), 230-231.

⁴³ Το νοτιοανατολικό κιονόκρανο διατηρούσε τμήμα κάλυψής του με παχύ κονίαμα που διαμορφώνει σπείρες και σκοτίες, ίσως κατ' αναλογία της αττικής βάσης που επιστέφει τον νοτιοδυτικό κίονα. Τα ίχνη επιχρίματος που βρέθηκαν στο αφανές τμήμα του βορειοανατολικού κίονα, έφεραν, πιθανότατα, και

μικρό απότμημα από την απόληξη φύλλου άκανθας του καλάθου του βορειοανατολικού κιονοκράνου είχε μετακινηθεί σε εντελώς άλλη θέση από την αρχική του και είχε τοποθετηθεί ως κεντρικό «κόσμημα» του άβακα.

Έντονα ίχνη καύσης, έως και απανθράκωσης, υπάρχουν και στις επιφάνειες των ξύλινων ελκυστήρων, κάποια τμήματα των οποίων διατηρήθηκαν στις ορθογώνιες δοκοθήκες που αποκαλύφθηκαν αμέσως μετά τον μαρμάρινο λοξότμητο κοσμήτη, σήμερα επιχρισμένο⁴⁴, ο οποίος διατρέχει όλο το ιερό στο ύψος των επιθημάτων των κιονοκρατών. Η προσεκτική απομάκρυνση των τμημάτων αυτών, με σκοπό την τοποθέτηση νέων ελκυστήρων-θλιπτήρων, προσέφερε ασφαλή στοιχεία για τη σύγχρονη τοποθέτησή τους κατά την ανέγερση του βυζαντινού ναού. Τα ορθογώνια διατομής στοιχεία (0,09×0,12 έως και 0,10×0,11μ.) έχουν κοπεί στο άκρο τους σε σχήμα «Γ», ώστε στη σταυροειδή συνάντησή τους, όπου και στερεώνονται με σιδερένια καρφιά, μήκους περίπου 0,10 μ., να είναι δυνατή η διατήρηση της ευθυγράμμισής τους. Οι ελκυστήρες, ίσως από ξύλο πεύκης ή κυπαρίσσου, πριν από την τοποθέτησή τους είχαν κοσμηθεί στις τρεις ορατές πλευρές τους με δύο ομάδες παράλληλων αυλακώσεων που διατηρούν τον χρωματισμό τους με σκουροκόκκινο και μελανό χρώμα⁴⁵ (Εικ. 8).

ίχνη χρώματος. Ίχνη κονιάς παρατηρήθηκαν σε όλο το ύψος των κορμών αλλά και στα κιονόκρανα.

⁴⁴ Ο κοσμήτης είναι λοξότμητος, ακόσμητος. Αφαιρέθηκε σε δύο μικρές περιοχές η μεταγενέστερη επίχριση, για διερευνητικούς λόγους.

⁴⁵ Στον ναό της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα στοιχεία της ξύλινης στέγης κοσμούνται με γραπτό διάκοσμο [C. Bertolini Cestari κ.ά., «The Timber Roof of Hagia Paraskevi Basilica in Chalkida, Greece: Multi-Disciplinary Methodological Approaches for the Understanding of the Structural Behaviour. Analysis and Diagnosis», *From Material to Structure. Mechanical Behaviour and Failures of the Timber Structures, ICOMOS IWC – XVI International Symposium (Florence, Venice and Vicenza, 11th-16th November 2007)*, κεφ. 3.3: «Roof construction», ηλεκτρ. πρόσβαση: <http://iwc.icomos.org/assets/bertolini.pdf> (02.04.2017)]. Οι ξύλινοι ελκυστήρες του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα φέρουν, επίσης, πλούσιο γραπτό φυτικό διάκοσμο [Ελ. Βολτυράκη – Μ. Μαργώνη, «Μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας», ΑΔ, Χρονικά 2013, υπό δημοσίευση]. Εγγάρκτα μοτίβα κοσμούν ξύλινη δοκό στο δυτικό υπερώο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, βλ. C. D. Sheppard,

Εικ. 9. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Η διαμόρφωση της κλίσης της στέγης του διακονικού.

Όσον αφορά στις στέγες του βυζαντινού ναού, διαπιστώθηκε ότι η στάθμη τους κατά την επέκταση του ναού είχε υπερυψωθεί σε σχέση με την αρχική κατά το ύψος, περίπου, του μεταγενέστερου οδοντωτού γείσου, όπως φαίνεται και στην απόληξη του τοίχου του διακονικού, όπου για τη διαμόρφωση της διαγωνίου έχουν τοποθετηθεί επάλληλες πλίνθοι, ενώ εντοπίστηκε και η πλευρά του αρχικού στρωτήρα της στέγης κάτω από το νεότερο γείσο (Εικ. 9).

Κατά τις εργασίες ανακεράμωσης του ανατολικού τμήματος αποκαλύφθηκε ότι οι καμάρες των κεραιών του βυζαντινού ναού είναι κτισμένες με ορθογωνισμένους κογχυλιάτες, ασβεστοκονίαμα με άφθονα αδρανή στη σύστασή του ως συνδετικό υλικό και λίγες πλίνθους στους αρμούς⁴⁶. Οι λιθόπλινθοι έχουν τοποθετηθεί

«A Radiocarbon Date from the Wooden Tie Beams in the West Gallery of St. Sophia, Istanbul», *DOP* 19 (1965), 237-240, εικ. 4.

⁴⁶ Οι νεότερες καμάρες είναι πλινθόκτιστες με ασβεστοκονίαμα ως κύριο συνδετικό υλικό. Ο αρμός στην ένωση των επεκτάσεων του 19ου αιώνα με το αρχικό μνημείο είναι ευρύς, μεγαλύτερος των 3 εκ.

Εικ. 10. Αθήνα, Μεταμόρφωση του Σωτήρα (Σώτεια του Κοττάκη). Αποψη από τα νότια των καταλοίπων της στέγης του νοτιοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος και της μεταβατικής καμάρας.

κατά τον διαμήκη άξονα κάθε καμάρας. Η καμάρα της ανατολικής κεραίας είναι ευρύτερη και υψηλότερη, κατά περίπου 0,22μ., της μεταβατικής καμάρας.

Το βορειοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα έχει επιστρωθεί με ισχυρό κονίαμα και παρουσιάζει κλίση από Ν – Β. Στη χαμηλότερη μεταβατική καμάρα του ιερού είχε χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα μαρμάρινο άγαλμα ανδρικής μορφής, ελλίπες κατά την κεφαλή, τα άνω άκρα και τα πέλματα, το οποίο εισχωρούσε και στη βάση του βόρειου τοίχου της ανατολικής καμάρας.

Στο νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα και την επέκτασή του αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα της αρχικής στέγασής του (Εικ. 10). Οι φαρδείς στρωτήρες, ακολουθώντας την κλίση της στέγης από βόρεια προς νότια, διατηρούνται αποσπασματικά, ενώ σε όλη την επιφάνεια σώζονται στο ασβεστοκονίαμα τα ίχνη τους, όπως και του στενού καλυπτήρα, σε κάποιες θέσεις. Οι στρωτήρες έχουν τοποθετηθεί στον άξονα Β – Ν,

έχουν πλάτος 0,39 μ., περίπου, και μήκος 0,62 μ., τουλάχιστον. Κατά μήκος έχουν τοποθετηθεί εννέα στρωτήρες και κατά πλάτος πέντε. Στην επαφή του γωνιακού διαμερίσματος με τη μεταβατική καμάρα προστίθεται στενότερη ορθογώνια πλίνθος⁴⁷, έτσι ώστε στα άκρα της ενιαίας στέγης ο στρωτήρας να είναι ακέραιος. Από τους καλυπτήρες παραμένει μόνον ένας, κατά το ήμισυ σωζόμενος, με πλάτος 0,16-0,18 μ. και ελαφρά ακμή στη ράχη του. Στην επαφή του με την τοιχοποιία υδραυλικό κονίαμα εξυπηρετεί την περαιτέρω στεγανοποίηση της στέγης.

Η νοτιοανατολική γωνία των καταλοίπων της μονόρριχτης ενιαίας στέγασής είχε καταστραφεί, για να διευκολυνθεί η κατασκευή του υπάρχοντος οδοντωτού

⁴⁷ Η ακριβής μορφή του στοιχείου αυτού δεν διασαφηνίστηκε απόλυτα, καθώς διατηρήθηκαν μόνον τα ίχνη του υποστρώματός του.

γείσου, το οποίο αποτελεί προσθήκη του 19ου αιώνα.

Κατάλοιπα της κεράμωσης εντοπίστηκαν στο άκρο της δυτικής πλευράς της καμάρας της νότιας κεραίας και της νότιας πλευράς της ανατολικής καμάρας. Η τοποθέτησή τους είναι σχεδόν επίπεδη, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η δίδριχη στέγη των κεραιών ήταν θλαστή. Ίχνη της αρχικής κεράμωσης αποκαλύφθηκαν επίσης στην κεντρική ασίδα και το βορειοανατολικό λοφίο του τρούλου.

Αμελείς αετωματικές κατασκευές μικρού πλάτους προς τα μέτωπα των κεραιών φαίνεται να αποτελούν προσθήκες για ανύψωση των στεγών, ήδη προ του 1834⁴⁸. Αποτελούνται από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα διαφορετικής σύστασης, όπως, τουλάχιστον, παρατηρήθηκε μακροσκοπικά, από αυτό της βυζαντινής φάσης. Στη ράχη του «αετώματος» της βόρειας

⁴⁸ Το «αέτωμα» της νότιας καμάρας εδράζεται σε υπόστρωμα στρωτήρα.

καμάρας διακρίνονται κάποια ίχνη οδοντωτού στοιχείου, ταινίας ή γείσου⁴⁹.

Όπως μπορεί να συναχθεί από τα προαναφερόμενα, παρ' όλες τις αλλοιώσεις που υπέστη ο βυζαντινός ναός κατά τα νεότερα χρόνια, αρκετά από τα αρχικά στοιχεία του παρέμειναν, σε πείσμα όλων των επεμβάσεων, περισσότερο ή λιγότερο εμφανή, ώστε να μπορεί κανείς να ανασυστήσει μια πιο αυθεντική εικόνα της αρχικής του κατάστασης και μορφής. Έτσι, η χρονολόγησή του, με βάση τις εξετασθείσες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα.

⁴⁹ Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στην κ. Ιω. Καράνη, Προϊσταμένη του Τμήματος Έργων της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

Προέλευση εικόνων

Φωτογραφικό αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών (λήψη: Ελ. Βολτυράκη) © ΥΠΠΟ – Α/ΤΑΠ.

Eleftheria Voltyraki

THE CHURCH OF THE TRANSFIGURATION OF CHRIST (‘SOTEIRA TΟΥ KOTTAKI’) IN ATHENS. RECENT OBSERVATIONS AND CONCLUSIONS

The church of the Transfiguration of Christ, also known as ‘Soteira tou Kottaki’, is located on Kydathineon St., in Plaka, Athens. This area was known as the Alikokkos district in earlier times.

Around 1834 it served as a church for the Russian community in Athens and for the needs of the parishioners of the church of Panagia Kandili, demolished by 1840.

The Byzantine church of the Metamorphosis is dated to the Middle Byzantine period. Professors P. L. Vocotopoulos and Ch. Bouras place its erection towards the last decades of the 10th century, while Xyngopoulos believed it to be an 11th-12th-century building.

It is constructed as a cross-in-square church – complex four-columned with compressed bema and its dome is of the Athenian type (Fig. 1).

During the 19th and the 20th centuries the Byzantine monument received many interventions and extensions that led to the alteration of many of the original characteristics and its transformation into a new church type; a domed, three-aisled basilica with transept aisle.

In 2015 a sub-project under the supervision of the Ephorate of Antiquities of Athens took place with the main aim to maintain the Byzantine masonry and to conserve the marble architectural members and the 19th and 20th century frescoes.

During these works it was made possible to examine closer some of the original features of the Byzantine phase of the church. The outer face of the eastern wall was covered under cement mortar until 1939-1940. It is built in cloisonné masonry with long bricks, slightly convex so as to fit to the semicircular apses (Fig. 2). The mortar is applied by covering the edges of the shell limestones and forming an acme in between bricks, while it is concave between bricks and stones. Brick-filled mortar joints are located at the lower parts of the wall.

The semicircular apses have tall proportions with the central one being more elaborate (Fig. 3). It is larger than the lateral ones and is decorated with two dentil courses. For a certain height the bricks form seven rows of a meander pattern by the proper placement of bricks in the vertical joints. An arcade-type three-light window is opened in this apse while a single-lobed one lights the other two. The imposts of the mullions of the central window are decorated with a rosette with eight petals and can be dated to the 10th-11th centuries. Two more imposts of similar date with floral decoration which are used today on the mullions of the double-light windows at the ends of the transept aisle may come from the fenestration of the south and north cross arms of the Byzantine monument.

New marble revetment used to cover the internal face of the wall which is constructed with less care than the visible masonry (Fig. 4). On the faces of the pillars towards the Bema a small conch is formed. The north

one was filled with small stones but on its surface a mural depicting a Latin jeweled cross is preserved with part of a cryptographic salvific phrase at the ends of its horizontal arm (Fig. 5). It can be dated towards the end of the 11th century.

The marble columns of the monument are crowned by reused Corinthian capitals and an attic base. Their various imposts are also of an earlier date: part of an epistyle with dentils, part of a large block, a rectangular in plan base and an impost decorated with palmettes, lotus blossoms and crosses (Fig. 6). Thermal damage is visible mostly on the surface of the eastern architectural members. Same damage has affected the pieces of the authentic wooden tie beams found in their sockets retaining traces of colour.

In addition, the remains of the tiles of the roofs are also of great interest (Figs 9-10). Fragments of these were found on the east and south cross arms, in the central apse and in the northeast pendentive. However, in the southeast bay and the transitional barrel-vault pieces and traces of all the tegulae as well as a part of an imbrex were discovered in situ, giving several clues for the original roof construction.

Finally, based on the above mentioned evidence, the monument could be placed within the second half of the 11th century.

*Ephorate of Antiquities of Athens
evoltiraki@culture.gr*